

X.

Лицар честі.

З початків відродження католицької літератури.

(З приводу книжок Маріяна Здзеховського про Франсуа Шатобріана¹⁾).

„Честь — це скріплене сумління; чим сором для жінки, тим честь для чоловіка“.

Альфред де Вінїї.—

I.

На європейських згарищах.

Переживаємо важкі і темні дні упадку європейської культури. Сидимо на її згарищах, залишених великою війною. Полум'я воєнного пожару давно вже погасло. На сцені тієї досі невиданої в історії людства драми запанувала темрява. Зі згарищ колишнього європейського етосу піднімається їдкий дим. Час від часу валиться якась стіна згорівшої будівлі. Це падають цісарські і королівські престולי від Росії, Німеччини, Австрії, Угощини, Туреччини і Греції аж до Іспанії. Після короткого заливу демократизації приходить час новітнього варварства, персоніфікованого соловецькими островами, ліпарійськими островами та убийством Маттеоті, таборами в Дахав і Оренієнбавмі і т. д. Держава стала наново всемогутнім богом. Повторяються старі часи поганської Греції і Риму. В невиданих віддавна розмірах віджило рабство, занепад людської гідності, уміння йти за голосом сумління, почуття честі і громадянської відваги. Побіч цього запанувала загальна невражливість на зло. Навпаки — зло сьогодні імпонує. Нинішні люди очаровані злом. Тому загал не осуджує ані кривавого більшовицького террору, ані таких подій, як події з 30. VI. 1931 р. у Німеччині. Ми найшлися у стадії довгого гниття. Йому не видно кінця.

У таких часах, як наші, особливо важкий, але і почесний обов'язок хорунжих сумління і честі, що збирають довкола себе тих, що ще не втратили вражливості на світло вічних ідей і огиду зла. Таким хорунжим у повоєнній Польщі став сеніор польських учених і письменників проф. Маріян Здзеховський, що з далекоглядністю, відвагою і патосом колишнього о. Петра Скарги намагається від довгих літ розбудити сумління польського суспільства.

Осамітнений на перший погляд у тій боротьбі Маріян Здзеховський дуже часто звертається до минулого і наче прикликає собі на поміч постаті великих людей, що вже давно бачили прихід нинішнього зла, з його початками боролися всіма силами свого розуму, серця і сумління та остерігали володарів і народи перед його наслідками.

¹⁾ Marjan Zdziechowski, „Chateaubriand i Napoleon“, стор. 226. Вильно 1932 р і „Chateaubriand i Bourbonowie“, стор. 277, Вильно 1934 р.

В 1931 р. Маріян Здзеховський пригадує своєю книжкою про Наполеона III¹⁾, цього останнього — на його думку — в Європі ідеаліста у політиці, що понад буденну користь ставив ідею і честь. Але Маріян Здзеховський знав, коли писав цю історію третього цісарства, що зло, яке спричинило упадок Наполеона III і загибель його шляхетних плянів — старе, що корінням своїм воно сягає до першої французької революції, до цього першого підпалу Європи як окремого духового і матеріяльного світу, що основно не погашений наче пішов десь у глибину будинку та вибухає постійними пожарами аж до наших днів. Тому Маріян Здзеховський знову пригадує одного з перших і одного з найбільших борців з хаосом французької революції Фр. Шатобріяна — великого письменника, глибокого, майже віщого у своїх предсказаннях мислителя, далекоглядного політика, що ціле життя своє присвятив обороні релігії і свободи людини, чести і слави Франції.

II.

Основи літератури і життя.

Сучасники признали Фр. Шатобріяна за найбільшого письменника Франції і на цьому престолі він панував аж до смерти. Французьке письменство не має такого другого письменника, що дорівняв би Шатобріянові силою та глибиною впливу. Чим Данте, Шекспір, Сервантес, Гете, Міцкевич та інші, кожний з них для свого народу, тим для Франції був Шатобріан. В ділянці літератури нема нікого другого, хто мав би вплив такий добродійний, широкий і тривкий як Шатобріан.

Велич Шатобріяна як письменника підносить католицький характер його творчости, що відроджувала убитий революцією змісл до річей вічних, надприродних та усвідомлювала релігійний підклад нової могутньої духової течії — романтизму.

Підставою слави Шатобріяна як великого католицького письменника є три твори, що одночасно є також наче трилогією оборони католицизму: „Геній Християнства“ (1802 р.), „Мученики“ (1809 р.) та „Історичні Студії“ (1831 р.).

Перший з них — це оборона чуттєва, естетична, другий — у формі християнської епопеї — це оборона мистецька, третій — це християнська філософія історії.

Як конкордат, заключений Наполеоном в 1804 р. був поверненням релігії з боку держави, так одночасна поява „Генія Християнства“ була проявом відродження католицтва у духовому житті Франції, що саме тоді підносилося з хаосу революції. Шатобріан видавав свій твір наче на руїнах церков, він пригадував людям красу релігії та її престоли.

Французьке громадянство на шлях безвір'я ввела атеїстична філософія XVIII. ст., що зображувала християнство як спадщину

¹⁾ „Napoleon III. Szkice z dziejów jego życia i pracy“, стр. 259, Краків 1931 р.

варварських часів, низку безрозумних догм та смішних обрядів, джерело фанатизму, ненависти, переслідувань та кровопролитів, ворога науки і мистецтва.

Шатобріян мусів у своїй обороні католицтва побороти розсіянні філософами XVIII ст., або як він їх називає — софістами — упередження. Тому він звертається не до тих софістів, але до загалу французького громадянства, що у своїй основі у більшості ще залишилось католицьке, він замість оборони наукової, раціоналістичної дає апольогію чуттєву, естетичну, він промовляє до душі людини, що тужить за безконечністю, за вічністю. Метою Шатобріяна стало доказати, що зі всіх релігій, що колинебудь існували, християнство — це релігія найпоетичніша, найбільш людяна і найбільш сприятлива для науки і мистецтва, що нинішній світ християнству завдячує все, що у ньому велике — як шпиталі для нуждарів так і церкви, будовані Михайлом Ангелом, а прикрашені Рафаелем, що нема нічого більше божеського як християнська мораль та нічого більше величавого і святочного як догми й обряди, що тому нема ніякого сорому вірити разом з Ньютоном і Боссюетом, Паскалем і Расіном. Одним словом Шатобріян зобілізував для боротьби з атеїзмом ціле багатство уяви та всю тугу людського серця.

„Геній християнства“ доказував, що християнство поширило і збагатило ділянку мистецької творчости через те, що занялося внутрішнім життям людини, її боротьбою з власним злом, зі своїми пристрастями, що з погляду артиста християнин більше інтересний, як визнавець якоїнебудь іншої релігії, що тому письменник атеїст проганяє сам своїм безвір'ям вічність і безконечність зі свого твору. Але побіч цього доказує Шатобріян, що християнство має свою власну красу, радість, захоплення і сльози. Краса християнства — це краса вічна, за якою зідхали ученики Плятона. Одним з найкращих проявів тієї таємничої, невловимої, сумної і поважної краси християнства є стара церковна музика та григоріянський спів, що їх сьогодні намагаються відродити Венедиктинці.

Кожна річ — вчив автор „Генія“... постільки добра і корисна, поскільки моральна. Моральною є вона тоді, коли має на собі знамя думки про Бога. Думка про Бога, що є в основі почуттям безконечности — це основний тон, що панує у мистецькій творчості цілої християнської епохи. Вона є джерелом чару, якого поганська старовина не знала. „Чому — питає Шатобріян — руїна на образі більш мальовнича та більше нас притягає як викінчений пам'ятник? Руїна, як образ марности людського життя на землі, переносить людину поза сферу зміслового буття. Отже не диво, що всіх людей якась таємна сила тягне до руїн: між розваленим пам'ятником та скорістю нашого існування скривається звязок“.

Шатобріян також дуже добре розумів, що християнство дало нові моральні підстави, що воно створило нових людей, нові обичаї, нові способи правління і через те перетворило характери

народів, як греків і римлян, так і тих, що повстали внаслідок варварських наїздів. Побіч цієї історичної оборони Шатобріян дає суспільну апольогію: оповідає про монаші чини, присвячені справам добродійним, про добродійні і виховні установи, про місії, про заслуги монаших чинів, що так проявилися — особливо у середніх віках — на полі хліборобства, ремесла, мистецтва і науки. „Подумайте — казав Шатобріян — який був би нині стан людської громади, коли не появилось би християнство? Ісус Христос був Спасителем світу не тільки у духовому, але також і у матеріальному значінні цього слова. Його прихід — це найбільша подія історії“.

„Геній Християнства“ — це була апольогія чуттєва й естетична, історична й соціологічна. Одначе естетика займає перше місце: це перш за все прегарна поема, це вибух виїмкової та могутньої індивідуальності. Тому це один з архитворів світової поезії, а Шатобріян — це великий поет, на якого ждав ХІХ. вік, це батько поезії, що так пишном розцвила у цьому столітті.

„Мученики“ — другий головний твір Шатобріяна, над яким він працював повних 8 літ (від 1801—1809) — це епопея християнства, це перемога християнської релігії над поганством греко-римського світу. Основа цілого роману — це любов Евдора до Веледди. Евдор — християнин, що навернувся до віри, яку був втратив під впливом поганських філософів. Евдор перенятий красою аскетичного ідеалу християнства.

Веледда — це поганська жрекиня, що зложила обіт чистоти.

Обсе вони пануть жертвою пристрасної любови. Веледда кінчить самогубством. Евдор як грішник повний покаяння іде на пустиню Тебайди. Серед молитви й умиртвлення находить спокій сумління та рівновагу духа. Відроджений вертає до світу. Любов до гречанки Кимодокії, що її наvertsає на християнство — дає йому життєве щастя. Але Евдор попав у руки злого та всемогучого у царській раді софіста Герокля. Завдяки його інтригам Евдор разом з Кимодокією гине мученицькою смертю в Колізею.

„Мученики“ мають опінію знаменитого твору без огляду на те, що вже поверх 100 літ пройшло від їх написання. „Мученики“ мають також велике значіння в історії всесвітньої літератури. Їх автор — Шатобріян ще перед Вальтер Скотом дав початок історичної повісти. Від нього пішли у французькому письменстві — такі романістияк Вінї, Діма, Фльобер. Точніше — Шатобріян — це творець повісти про початки християнства. Тому всі — від автора „Фабіолі“ аж до авторів „Бен Гура“ і „Quo vadis“ черпали з твору Шатобріяна як з невичерпаного джерела. Це зовсім не переборщення, що без „Мучеників“ не було би ані „Останніх днів Помпеїв“ Балвер Лейтона ані роману Сенкевича.

Остання частина трильогії Шатобріяна, присвяченої обороні католицтва — це „Історичні Студії“ у 4-ох томах, писані від

1809 р. В 1814 р. політика перервала Шатобріанові працю над ними на 15 літ. Друком вийшли щойно в 1831 р. Ще за життя автора впродовж 16 літ мали чотири видання. „Історичні Студії“ приголомшують читача ерудицією, читанням. Їх автор знаменито знав як всіх грецьких і латинських письменників так і Отців Церкви.

Головну думку свою висловив Шатобріан в обширному „Вступі“. „Християнство — каже він — це не колесо, замкнене в собі. Це колесо, що поширюється в міру розвитку громадянства. Християнство нічого не гнобить, нічого не дусить, воно не є ворогом ані світла ані свободи“.

Існують три правди — пише Шатобріан. — Здійснювання тих правд — це ціль історії. Перша правда — релігійна, друга — філософська, третя — політична. Правда релігійна — це афірмація Бога, Творця і Пана, що проявляється у релігії. Релігія правдива для Шатобріяна — це християнство, християнство католицьке. Без огляду на те, чи будемо дивитися на нього оком віруючого, чи філософа, мусимо признати, що воно відновило обличчя світу.

Правда філософська — це незалежність людського духа. Правда політична — це синтез ладу і свободи.

Ті три правди взаємно себе проникають. На цьому спирається поступ історії.

Така конструкція християнської філософії історії, що вийшла з-під пера Шатобріяна основно ріжнилася від поглядів двох визначних сучасних католицьких письменників — Де Местра і Бональда, що у своїх творах вязали католицтво у сфері релігії з королівським абсолютизмом у політиці і громадському житті. В той спосіб вони створювали поняття нової теократії. На думку Шатобріяна теократія була політичною епохою християнства. Вона вже кінчиться і прийде філософська епоха християнства, ц. зн., що християнство ділатиме не ззовні, не шляхом сили і примусу, але знутри як сила, що перетворює сумління. По словам Шатобріяна релігія — „ставатиме щораз більше філософською, не перестаючи при тім бути божеською“.

Після цього вступу, що займає майже одну четвертину цілого твору, Шатобріан переходить перші віки християнства аж до упадку західно-римського цесарства. Просто потрясаючі є образи занепаду старинного світу, що хилився до упадку під напором двох ріжних сил з одного боку християнства, а з другого філософії. Однак ті дві сили зблизилися до себе у боротьбі, а після її закінчення, стрінулися лицем об лице. Християнство перейняло все, що було доброго, живого і тривкого в Плятона, Аристотеля та стоїків. Вислідом синтези Євангелії зі старинною філософією в її найвищих та найкращих проявах є середньовіччя — велика епоха в історії. Шатобріан — це один з перших, що признав її велич і значіння.

Вершком історіософської концепції Шатобріяна є його афірмація свободної волі людини та її відповідальність за свої чини.

Тому Шатобріян відкидає у громадському житті фаталістичний об'єктивізм, байдужий як до чесноти, так і до злочину. „Це не правда — каже він — щоби злочин колинебудь міг бути корисний, або несправедливість конечна. Навпаки — і злочин і несправедливість, хочби для загального добра, не приспішують, але опізнують поступ. Все, що робиться шляхом насилля, може бути переведене шляхом права без порушення моральних законів. Коли хоч один раз зробимо несправедливість під прикриттям загального добра, то куди це нас заведе? Не будемо мали права осуджувати ані горлорізів з ночі св. Вартоломея, ані розбишак французької революції“.

Питання революції у Франції та революції взагалі Шатобріян присвятив багато уваги у своїй творчості. Перший його твір, писаний на еміграції в Англії і виданий у Лондоні в 1797 р., займається революціями. Це є „Роздумування про революції“. Метою цього твору було відповісти на питання, кому революція виходить на добре, яка її ціль? У висліді своїх роздумувань Шатобріян приходить до висновку, що революції даремні, бо людина вічно повторюється і з нею повторюється історія.

Французька революція була для Шатобріяна огидою і ганьбою Франції, бо з крові, трупячої гнилі і поторошених людських кістяків її жертв не може повстати якась життя, якийсь початок свободи, якась зерно чесноти, якась іскорка генія. Тому — навчав Шатобріян — годі говорити, що революція прийшла, бо мусіла прийти. „Людина — це єство моральне. Вона відповідає за свої чини“.

Побіч цих трьох головних творів Шатобріян дав цілу низку інших. „Аталя“ (1801 р.) і „Рене“ (1802 р.) займаються проблемою любови. У них змальована трагічна боротьба між християнськими засадами і людськими пристрастями. „Записки з подорожі з Парижа до Єрусалиму“ (1811 р.) — це щоденник з поїздки Шатобріяна на Схід в 1806 р.

„Пригоди останнього Абенсеража“ (1826 р.) — це апогеоза поняття лицарської чести, для якої герой повісти жертвує особистим своїм щастям. „Життя Ранса“ (1844 р.) — це останній літературний твір Шатобріяна, в якому він звеличує красу аскези основника монашого чину ОО. Трапістів. Цей твір є одночасно також чимось в роді покаяння автора за всі гріхи життя. Окремої згадки вимагають „Спомини з-поза гробу“. Почав їх писати ще в 1803 р. Друком вийшли в 1844 р. В працю над ними вложив найбільше труду і запалу. Життя своє зобразив у них як твір мистецтва. По словам знавців „Спомини з-поза гробу“ — це один з найкращих мистецьких творів як у французькому, так і у світовому письменстві. Написав їх письменник, що був найбільшим мистцем XIX. ст. Коли хтось цьому заперечував би, той все ж мусить признати, що був артистом у найкращому значінні слова, був ним у спосіб величавий і небезпечний.

На закінчення літературної діяльності Шатобріяна треба зазначити, що його „Геній Християнства“ був першим величавим

маніфестом романтизму, а його автор санатором доктрини батька романтизму Русса. На думку Шатобріана почування й уяви людини не можуть заспокоїти речі скінчені. Заспокоєнням туги людського серця і поривів людської уяви може бути тільки безконечність, вічність — отже Бог. Тому романтизм є у своїй основі релігійний, а релігія є романтична.

Руссо доказував, що людина з природи добра. Зіпсувала її цивілізація. Тому треба повернути до стану природи. Це можна зробити шляхом виховання. Але в той спосіб міг виховати свого „Еміля“. Цілу суспільність можна повернути до стану природи силою, примусом, що остаточно мусіло довести до революції і террору. Шатобріан зрозумів цю суперечність в думках Русса і вказав, що навпаки — природа людська в наслідок гріху є зла і добро може запанувати не в наслідок її вивольнення зі всяких здержуючих засад і установ, але в наслідок досконалення, ц. є. опановування пристрастей і побільшування чеснот. Шатобріан збагнув, що з хвилию, коли відкидаємо науку католицької церкви про упадок людини у формі догми про первородний гріх, з тією хвилию падемо в обійми загальної — духової і громадської анархії, що доводить до деспотизму Робеспєра, а за наших днів — Леніна.

III. Сумління і політика.

Шатобріан був не тільки великим письменником. Він був також великим державним мужем, віщим провідником народу, що переростав свою епоху, збагнув в ній відгуки вічності, доглянув відблиски вічних ідей. Ті ідеї бажав перенести з письменства до життя, положити їх знамя на громадському житті. Тому в політиці завжди виходив поза обсяг шоденських справ, обіймав своїм зором теперішність, минуле і майбутнє: думкою вибігав в далеку будучність, душею в безконечність, у вічність. Він дивився на світ зі становища Божої думки в історії і призначення людства. Завдяки тому піднявся на таку висоту, з якої міг обняти дві епохи. Тому він дав у собі їх духову синтезу, синтезу минулого і будучого, привязання до традицій зі зрозумінням потреб часу. Романтизм був для Шатобріана джерелом сили не тільки у релігії і письменстві, але також і у політиці, де склав докази рішучості у децизіях, послідовності в намірах, бистроти і гнучкості у доборі засобів, певності у виконанні.

У цілій своїй громадській діяльності Шатобріан був неустрашимим лицарем честі, цього скріпленого почуття сумління, глибокого почуття гідності людини, сотвореної на образ і подобу Бога.

Привязаний до династії Бурбонів лицарською вірністю сина старого шляхетського бретонського роду, не зрадив їх ніколи, служив їм вірно не лише тоді, коли були на престолі, але й тоді, коли були на вигнанні. Однак ніколи не затрачував почуття власної гідності, ніколи не глух на голос власного сумління і не сліп на вид неправоти.

В часі великої революції виїхав до Америки (1791 р.), але коли довідався про арештування Людовика XVI, вертає до краю, вступає до еміграційної армії кн. Конде, що боролася проти революційної Франції. Після її розв'язання і видужання з рани, яку дістав під Тіонвіль, їде до Англії. Вертає щойно за Наполеона (1800 р.). Проти Наполеона, як цього, що приборкав революцію, відновив лад і привернув релігію — не вистуває. Навпаки. За часів Наполеона Шатобріян був секретарем посольства в Римі (1803 р.) та французьким послом у гірській республіці Вале. Своїм „Генієм християнства“ Шатобріян дав громадську консекрацію конкордату (1802 р.) та приготував папі Пієві VII дорогу до Парижа на коронацію Наполеона в 1804 р.

Але коли Наполеон в 1804. підступно велів схопити на німецькій території кн. Дангієн з молодшої лінії Бурбонів і убити після перевезення до Парижа, Шатобріян став непримиримим противником цесаря. На першу вістку про смерть князя Дангієн подається до димісії зі становища посла у Вале. Хоч Шатобріян не подав дійсної причини своєї просьби, всі її знали. Знав її й Наполеон. Шатобріян дав доказ своєї честі і відваги. Але на цьому не кінець. Після повороту з Святої Землі (1807). Шатобріян купує газету „Меркір“, в якій виступає з острою статтею проти Наполеона як тирана. Стаття, написана у формі рецензії, звеличувала ролю історика римських часів, перед яким не втече неправість ніякого цезаря-тирана. Хоч Шатобріян весь час говорив про Рим, всім було ясно, що цезар-тиран — це Наполеон, а історик — Шатобріян. Наполеон, прочитавши її, попав у страшну лють і почав кричати, що звелить посікати Шатобріяна шаблями на сходах своєї палати. Але з Шатобріяном числився. Скінчилося на припиненні газети і виселенні Шатобріяна з Парижа.

Цей виступ проти Наполеона — це один з найкращих моментів у житті Шатобріяна. У дні написання тієї статті він піднявся морально понад всіх письменників своєї епохи та показався таким, яким залишився в очах світу — людиною величавої незалежності духа, людиною вищого роду.

Як в „Меркірі“ Шатобріян виступив проти Наполеона, так у „Мучениках“ вдарив повсеомогучому міністрові поліції Фуше, що задля своєї нікчемности, віроломности і цілковитої моральної байдужости є правдивим втіленням всієї огиди французької революції. Шатобріян змалював його аж до фізичного вигляду включно в постаті софіста Гієрокля, всемогучого в раді цезарів.

Та Наполеон не бажав війни з Шатобріяном. Він розумів вагу письменства і вперто старався зеднати його, що тоді став славний вже на всю культурну Європу. На бажання цесаря в 1811 р. Французька Академія вибрала Шатобріяна своїм членом. Шатобріян входив на місце письменника, що був прихильником революції та у 1793 р. голосував як член конвенту за смертю Людовика XVI. Згідно з прийнятим звичаєм Шатобріян повинен був сказати промову з похвалою свого попередника. Промову

